

1. AZ ELEMZÉS ALAPJAI

Az ige leírásnak megalapozásához tisztázni szükséges az elméleti keretet és módszertant. Az 1. fejezet a funkcionális kognitív szemantika alapfogalmait mutatja be röviden.

Az ige és következőképpen a mondat kivételes figyelem tárgya a nyelvtudományon belül is. E figyelem leíró eredményei folyamatosan gyarapodnak általános nyelvészeti és specifikus nyelvleíró vizsgálatok nyomán egyaránt. A magyar nyelvtudomány elmúlt évtizedeiben a kanonizált irányzati leírások uralkodtak: elsősorban a strukturalista és újgrammatikus („klasszikus”), illetve a formális, generatív és strukturális nyelvelméletek és módszertanok. Ezek az immár hagyományosnak mondható irányzatok számos alapvető leírást dolgoztak ki. Az ige szemantikájának részletes kidolgozása azonban csak egyes területeken kezdődött el. Az igék jelentésének belső szerkezetére irányult a figyelem az aspektus magyar jellemzőinek vizsgálatakor, Kiefer Ferenc strukturális szemantikája tágabb összefüggésekben tárgyalja az ige jellemzőit, a Strukturális magyar nyelvtannak A szótár szerkezete című kötete vagy az igekötős igeről szóló szakirodalom jelentős eredményeket hoztak. A funkcionális, főképp kognitív alapozású nyelvtudomány olyan új kérdéseket tett föl és belátásokat fogalmazott meg, amelyek további jelentős adalékokkal szolgálhatnak a nyelv tudományos megismeréséhez. Ennek egyik fejleményeként az ige lexikális, inherens temporalitása és viszonya a deiktikus igeidőhöz részletesebb vizsgálatot kíván a korábbiaknál, valamint az eseményszerkezetben és a vonzatrendszerben megmutatkozó prototípushatások is figyelmet érdemelnek.

Az alábbiakban az ige, elsősorban a magyar nyelv igeje áll a vizsgálat középpontjában. Ez a megközelítés több olyan elméleti és módszertani tényezőt tartalmaz, amely a korábbi vizsgálatokban nem került szóba vagy csak jelentéktelen kidolgozást kapott. A kiindulópont a beszélői konceptualizáció, vagyis egy folyamat fogalmi leképezése, amelynek lényegi összetevője az időbeliség, az eseményjelleg és a résztvevők (sematikus figurák, argumentumok) viszonya, amely tényezők a mondat szerkezetben és kontextusban további rendszeres variabilitást mutatnak. A leírásban a következő fő témák kifejtésére kerül sor.

- Az idő tapasztalati alapú fogalma és az idő szerepe a lexikális igeiben (az inherens temporalitás), az ige mint valamely folyamat kifejezése.
- A prototipikus ige jelentése mint jelentésszerkezet, annak belső szerkezete és változatai.
- A folyamat konceptualizációjának, kifejezéseinek szemantikai és morfológiai szerkezetváltozatai.
- A lexikális ige mint típus mondatbeli funkciói: az episztemikus lehorgonyzás, az aspektus, a mondat temporális profiljának meghatározása.

Az alábbi rendszeres fejezetek a megnevezett kérdéseket kidolgozzák. Elsőként az elméleti keret áttekintése olvasható, valamint az idő tapasztalati alapú fogalmának a bemutatása. Ezután az ige típusjelentésének leírása következik, amely a szófaji jellemzőinek és szintaktikai szerepének a megalapozása. Harmadikként a funkcionálisan bemutatott ige mondat- és diskurzusbeli szerepének fontos megvalósulásai kerülnek sorra.

1.1. A kognitív szemantika

Minden nyelvi közlés lényege, hogy valamilyen értelmet, értelmes tartalmat mások számára hozzáférhetővé tegyünk, abban közösen egyetértsünk. A nyelvi közlésekben a jelentés az értelmes tartalom. A jelentés elvont, a jelentés az emberi elmeműködés elvonatkoztatásának az eredménye. Mégis, a nyelvi jelentés legközvetlenebb tudásunk része, sokat tudunk róla. Ez a tudás gyakorlati jellegű: alkalmazni tudjuk, jelentéssel bíró nyelvi közléseket tudunk létrehozni és megérteni.

A beszélgető emberek közösen cselekszenek: a beszélő beszél, szöveget alkot, értelmes tartalmakat formál meg nyelviileg, a hallgató pedig cselekvően feldolgozza a hallott szöveget (vö. Langacker 1987, Tomasello 2002, Tátrai 2011). Figyelmüket egyrészt egymásra irányítják: a beszélőnek célja van, meg kívánja változtatni a hallgató mentális állapotát, közöl vele valamit, amit az nem tud, vagy valamilyen cselekvésre készíti. A hallgatónak elvárásai vannak: valamilyen közlést vár a beszélőtől, például általa nem ismert tartalmat, választ egy korábbi közlésre, valamilyen módon. Mindketten figyelik egymás viselkedését, megállapítják egymás pillanatnyi társadalmi szerepét, egymáshoz való viszonyukat, helyzetük egyéb tényezőit, így a tér- és időviszonyaikat. Figyelmüket másrészt és főképp egy harmadikra irányítják, arra a témára, amiről a beszélő által létrehozott szöveg szól, úgy, hogy mindketten tudnak arról, hogy a másik is ugyanarra a harmadik dologra figyel. Az emberi kommunikáció egyik alapvető tényezője és feltétele a közös figyelemirányítás (l. Tomasello 2002): két ember közül az egyik képes a másik figyelmét egy harmadik dologra irányítani.

A nyelvi kommunikációval minden ember legalapvetőbb célja az, hogy társas tevékenység során, személyközi kapcsolatokban jelentéseket állítson elő és ezeket a jelentéseket hozzáférhetővé tegye mások számára. A beszélgetés tárgyát a nyelvi kifejezések szemantikai szerkezetekben, grammatikai és szövegtani elrendezésben fejtik ki.

Ennek az emberi alaphelyzetnek az egyik legfontosabb tényezője, hogy minden nyelvi közlésnek van jelentése. Továbbá: a nyelvi közlések kisebb nyelvi kifejezéseinek is van jelentése. Van jelentése, azaz a mindenkori beszélő és hallgató számára értelmesek a felismerhető és elkülöníthető nyelvi kifejezések, akár természetes közegükben, vagyis szövegekben, akár önmagukban is.

Általános szemiotikai szempontból a nyelvi jel – magában állva – kétpólusú szerkezet: egy fonológiai és egy szemantikai részből áll. A nyelvi jel vagy másképp kifejezés egy hangalak (beszédhangsor) vagy írásjelsor és egy jelentésszerkezet szimbolikus kapcsolata.

A nyelvi jelek leggyakrabban természetes közegükben (szövegekben, azokon belül kisebb szerkezetekben, például mondattani, alaktani szerkezetekben) jelennek meg. Tehát a nyelvi jelek funkcionáló nyelvi kifejezések.

A funkcionális nyelvtudomány használat alapú tudomány. Minden nyelvi kifejezés valamilyen nyelvi interakció részeként valósul meg, a dekontextualizált „rendszereségek” csak laborhelyzetben léteznek; a nyelvi egységek mindig más nyelvi egységek

közegében mutatkoznak. Ezért az elvont struktúrákat nem lehet a használatától függetlenül leírni. A használat alapú nyelvtudomány alapelvei a következők (vö. Kemmer – Barlow 2000):

- Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják.
- A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértékét adja meg.
- A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek.
- A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.
- A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.
- A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.

A funkcionális kognitív nyelvészet az emberi megismerésre alapozott nyelvreírás (l. a fő elméleti műveket: Langacker 1987, 2008a, Lakoff 1987, valamint Taylor 2002, 2013, Geeraerts – Cuyckens eds. 2007, Tátrai 2011, Kövecses – Benczes 2010, Tolcsvai Nagy 2013). Az emberi elme a megismerés (kogníció) képességével születik, rendelkezik bizonyos kognitív beállítódásokkal. A megismerés képessége születés után is alakul, fejlődik, pontosabban megvan a képessége a fejlődésre (vö. Tomasello 2000, 2003). Az emberi megismerés során a bejövő ismeretek feldolgozása, rögzítése eredményezi a tudást.

A nyelv a világ társas megismerésén alapuló tudás. A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elmeműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Ezek a fogalmi struktúrák analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.

Az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól alapvetően. Minden emberi tevékenység szorosan összefügg a megismerés műveleteivel. Az ember nem számítógépként tevékenykedik: a külső ingerekre és a belső késztetésekre nem mindig azonos módon válaszol, a pszichológiai motiváció eltérő döntéseket és cselekvéseket is eredményezhet, az általánoshoz és a gyakorihoz képest.

A kognitív szemantika a kognitív pszichológia megismeréssel kapcsolatos elveire támaszkodik, azokat alkalmazza a nyelvreírásban (a pszichológiai alapokra l. Eysenck – Keane 1997, Pléh 1999). Eszerint

- az elme kreatív (nem gépként működik),
- az elme képes párhuzamosan több műveletet végezni,
- az agyi idegsejtek képesek fokozat szerint működni,
- az elme memóriája nem tökéletes, felejt, válogat, átrendez.

Az emberi megismerés fenti jellemzése a holista agymodellhez kapcsolódik. A megismerés holista felfogása, a holizmus a következőket állítja:

- Az elme megismerésben szerepet játszó egyes funkcionális területei azonos vagy hasonló módon működnek, analóg módon dolgozzák föl az észlelés eredményeit.
- Az elme funkcionális területei között van átjárás.

- A közvetlen tapasztalatból származó ismeretek szerepet játszanak az elvont ismeretek kialakításában.
- A világról való ismeretek, így a közvetlen tapasztalatiak is, közvetlenül részei a nyelvi ismereteknek. A megismerés, a megismerésből származó ismeret alakítja a jelentésszerkezeteket.

A kognitív szemantika alapvetően a megismerés, az elmeműködés holista modelljére épül. A holizmussal szemben a modularizmus felfogása szerint az elme funkcionális területei egymástól független modulok, amelyek eltérő módon működnek, közöttük nincsen közvetlen átjárás.

A nyelv nem pusztán kifejezőeszköze a világról való tudásnak, hanem a megismerés közege. A nyelv úgy formálódik, hogy jelölő (reprezentáló), interaktív és megismerő funkcióit el tudja látni. A beszélők a nyelvi tudás felépítését és működtetését, a nyelvi szerkezetek létrehozását és a velük való közlést több „nem nyelvi” tényező együttműködésével képesek elvégezni. A következő tényezők játszanak fontos szerepet (vö. Langacker 1999: 15–16):

- Környezeti tényezők: az emberek mindenütt hasonló környezeti tényezők között élnek (ilyen a földi tömegvonzás, a közvetlen fizikai környezet, a napszakok, az évszakok váltakozása). A környezethez igazodás egyúttal a fogalmi és szemantikai szerkezetek kialakításának tapasztalati alapját adja.
- Biológiai tényezők: az anatómiai, neurológiai, perceptuális tulajdonságok meghatározzák az ember mentális képességeit. Hasonlóképpen a beszédhangok létrehozásának és feldolgozásának is biológiai feltételei vannak.
- Pszichológiai tényezők: az elme működésének jellemzői hatnak a nyelvi szerkezetek jellegére, a dinamikusan felfogott nyelv kialakulására és funkcionálására. (Ez szorosan összefügg a nyelv holista és modularista magyarázatával, a jelentés fogalmi alapjaival).
- Fejlődési tényezők: a nyelvi tudás mint struktúra a nyelvvelsajátítás eredménye. Az elsajátított struktúra nem tekinthető kész, zárt rendszernek, legföljebb valamely idealizációban.
- Szociokulturális tényezők: egyetemes jellege ellenére is a nyelv egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálódik és örökítődik tovább a szocializációban.

A felsorolt tényezők együttes hatása miatt lehet a funkcionáló nyelvet biológiailag meghatározott rendszernek tekinteni. Eszerint a nyelv az ember biológiai adaptációs képességének, a környezetre adott válaszáának az eredménye, és annyiban struktúra, amennyiben az funkcióiban nyilvánul meg. Vagyis a nyelvi szerkezet az emberi elme környezethez igazodó megismerő tevékenységének az eredménye. A kommunikáció kialakulásának és továbbfejlődésének feltétele a biológiai és a kulturális evolúció párhuzama, egymástól elválaszthatatlan folyamata. Hasonló okokból hangsúlyozható a nyelv interakciós és közösségi meghatározottsága, a biológiai lényként viselkedő ember és a nyelv kölcsönhatása (vö. Givón 2001, Halliday 1994, Tomasello 2000, 2003, Sinha 2007).

A nyelvi tudást a kognitív képességek és a kognitív korlátok alakítják. A legfontosabbak az alábbiak:

- alkalmazkodóképesség (például a perspektiválásban, a mindenkori beszélő nézőpontjának megértésében),
- absztrakció, sematizáció, kategorizáció (a jelentésszerkezetek létrehozásában),
- memoriális korlátok a munkamemóriában (ennek jele a nyelvi redundancia).

A nyelv rendszer jellegét elsősorban sémák rendszere adja. A séma nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt. A sémák mintaként szolgálnak a legkülönbözőbb nyelvi szinteken: különböző egyedi nyelvi kifejezéseket ezek alapján, ezekhez képest lehet létrehozni. A sémák az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság révén érvényesülnek, fokozati skála szerint, a nagyon erős, szabály jellegű mintától a gyenge, alternatívaként működő mintáig.

A kognitív szemantikai alapú nyelvléírás, a kognitív nyelvészet szerint a szintaxis nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot (Langacker 1987). A nyelvi tudás, az e tudással végrehajtott elméleti műveletek nem egymástól független és fölülről irányított modulokból állnak (például fonológiából, szintaxisból és szemantikából), hanem megismerésmódjukban analóg vagy hasonló, egymással kapcsolatban álló tartományokban elvégzett párhuzamos műveletekből. A morfológiai vagy szintaktikai szempontból összetett kifejezések nyelvi egységet alkotnak. A nyelvi egységet, melyre méretétől függetlenül a begyakorlottság, konvencionáltság és az „előre csomagoltság” jellemző,¹ egy fonológiai szerkezet és egy szemantikai szerkezet szimbolikus kapcsolataként lehet jellemezni. Ebben az értelemben a szintaxis is valamely konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egység begyakorlottsága és konvencionáltsága fokozat kérdése. Az összetettebb nyelvi egységek bizonyos formái (így például az ige jelentésszerkezetének kidolgozásai) hozzák létre azokat a szemantikai szerkezeteket, amelyek sematizálódása, sémává válása eredményezi a szintaktikai szerkezetet, azaz olyan nyelvi egységet, amelynek jelentésszerkezete a nyelvi tudásban sematikus, kidolgozatlan, de lényegében szemantikai tulajdonságú.

A nyelvre mint rendszerre a nyelvhasználati dinamizmus jellemző: az egyes jelentéseket, funkciókat a beszélő a kontextusnak megfelelően alkalmazza, alakítja, és a hallgató ebben a dinamikában érti azokat meg. A nyelvléírásban az adekvát modell a hálózat.

1.2. A jelentés általános kérdései

A két pólusból, szemantikai és fonológiai részből álló, egymásra nagy mértékben hasonlító nyelvi kifejezések sematikus struktúrákként, elvont jelentéssel rendelkező alaktani és mondattani szerkezetekként vannak jelen a nyelvi rendszerben, ill. a beszélők nyelvi tudásában (vö. Langacker 1987, 2008a, Lakoff 1987). Például (1) mondatai közvetlen jelentésükben különböznek egymástól, sematikus mondattani szerkezetük funkciójára

---

¹ A nyelvi egység „előre csomagolt” jellege annak egységként való nagyobb nyelvi egységekbe való beépítését jelenti, tehát azt, hogy az egység feldolgozása belső elemzést nem vagy csak kis mértékben kíván.

azonban közös elvont konstrukció jellemző: ágens + másra irányuló cselekvés + páciens, alany + tárgy + állítmány egyszerű mondat szerkezetben.

- (1) a. Kati meggyet szed.
 b. Péter sövényt nyír.
 c. Iván kocsit mos.

A nyelvi kifejezések környezete természetes támogató közeg, mert a mindenkori közvetlen közeg segíti a beszélőt és a hallgatót egy-egy nyelvi kifejezés egyértelmű megértésében. Ennek a közegnek összetevője:

- a nyelvi kifejezés jelentése által előhívott további fogalmak köre,
- a mindenkori szöveg (diskurzus),
- a résztvevők által megértett beszédhelyzet.

A szöveggörnyezetet és a beszédhelyzetet a beszélő és a hallgató a szöveg létrehozása és megértése során folyamatosan feldolgozza, dinamikusan alakítja. A nyelvi jel mint szimbolikus szerkezet akkor áll magában, ha

- valamilyen okból, például szokatlan használat miatt, megértési nehézségekből vagy szójátékból a rendesnél nagyobb figyelmet kíván,
- mint nyelvi kifejezést vizsgáljuk.

A funkcionális nyelvészet alapelvei és adatai szerint a jelentés fogalmi jellegű. A fogalmak az emberi megismerés során alakulnak ki. A fogalom tapasztalati alapú, tapasztalatokból származik. A megismerés során az észleléseket az elme feldolgozza, működésének megfelelően a fontos összetevőket (tulajdonságokat) elvonatkoztatja és sematikus csoportokba, kategóriákba, vagyis fogalmakba rendezi. Az így létrehozott fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatban a fonológiai pólussal. A nyelvi jelentés enciklopédikus természetű: a világ dolgait az emberi megismerés révén és annak módjaival reprezentálja. A világ és önmagunk megismerését és nyelvi bemutatását például befolyásolja az ember testben létezése, testi körülményei. A FENT és a LENT, az ELŐL és a HÁTUL fogalmai nem csupán a térbeli tájékozódás alapvető összetevői, hanem számos jelenség fogalmi leképezéséhez járulnak hozzá például a következő kifejezésekben:

- (2) a. *magas* színvonalú munka
 b. *leszólja* mások teljesítményét
 c. *elől* jár a gondok megoldásában
 d. *hátral* kullog a tanulásban

A fogalmakba rendezett világról való tudás nem végleges, nincsen kész a beszélő ember számára. Az ember folyamatosan észleli környezetét számtalan ingerét, azokra különböző módokon válaszol, illetve az új ingereket, észleléseket beépíti meglévő és előhívott aktuális tudásába. A megismerés, a fogalomképzés ezért folyamatos. Ugyanakkor a tudásnak sok része, a gyakran előhívott fogalmak nagymértékben begyakorlódnak (elsán-

colódnak, automatizálódnak). Ezekben az esetekben az új ingerek kevésbé alakulnak a fogalmakat átalakító új információkká.

A nyelvi kifejezések az emberi megismerés jellegéből következően fogalmilag megszerkesztik, mentálisan megkonstruálják az általuk jelölt tartalmakat. A nyelv nem tükrözi a világ dolgait, hanem a megismerés révén újrakonstruálja mentálisan és így reprezentálja azokat. A beszélő nem kész kifejezések jelentését keresi vagy alkalmazza, hanem az általa megértett világbeli dolgokat, jelenségeket fogalmilag feldolgozza, és többé-kevésbé konvencionális fogalmi szerkezetek, azaz szimbolikus nyelvi kifejezések jelentésszerkezetei révén kifejezi. A fogalmak a nyelvi kifejezések jelentéseként is képesek követni az emberi megismerés kisebb-nagyobb módosításait.

A jelentés megismerési, pszichológiai összetevőit a nyelvtanban elsősorban nyelvi adatok révén lehet és kell vizsgálni. A nyelvtani leírás a jelentésszerkezetek bemutatásakor támaszkodik a pszichológiára, a megismeréstudományra (vö. Pléh 1999, 2000, Pléh szerk. 1996), de mindig a nyelvet vizsgálja, nyelvi adatok alapján.

A jelentésszerkezetek létrehozásának fogalmi módjai a megismerés általános módjait követik. Például a fizikai tárgyak tulajdonságainak elvonatkoztatása és kategóriákba rendezése általános elméleti eljárás, egyúttal a dolgokat jelölő főnevek jelentésszerkezetének kialakítási módja. Így alakul ki és funkcionál például az *asztal* főnév, a *megy* ige jelentése (a főnév jelentésére l. Langacker 1987, 1990, Radden – Dirven 2007, Tolcsvai Nagy 2011). A jelentésszerkezetek az állandó használatban, vagyis az újabb mentális feldolgozások sorában változásra hajlamosak. A változások egyik legáltalánosabb módja a jelentéskiterjesztés. Az *asztal* főnév elsődleges jelentéséből fogalmi kiterjesztéssel alakult ki az 'étkezés', az 'asztaltársaság' vagy a 'számítógépes kijelzőfelület' jelentése. A jelentésszerkezetek létrehozásának fogalmi módjai a legkülönbözőbb fajtájú és összetettségű nyelvi kifejezések jelentésének részét képezhetik.

A jelentések és a nyelvtani (alak- és mondattani) szerkezetek összefüggései, megfelelései a nyelv egyik alapvető összetevőjét alkotják. A nyelvtani szerkezetek és a jelentések közötti kapcsolat általában konvencionális és szoros. Ugyanazt (vagy nagyjából ugyanazt) a tartalmat mégis sokszor különböző nyelvtani szerkezetekkel lehet kifejezni, mint (3) mondataiban az úszás örömet:

- (3) a. Szeretek úszni.
- b. Jó dolog az úszás.
- c. Sokat úszok, hogy jól érezzem magamat.

A szimbolikus nyelvi szerkezetek kisebb-nagyobb mértékben összetettek. Több, a mindenkor beszélt által felismerhető fonológiai és szemantikai részből állhatnak. Ezek a szimbolikus szerkezetek a gyakori használatban sematizálódnak, grammatikai sémákká alakulnak.

A megismerés kognitív műveletei a nyelvi elemek jelentésszerkezetében több módon is érvényesülnek. A kategorizáció, a figyelem irányítása és a perspektiválás, az előtér és háttér megoszlása mind kognitív műveletek eredményeként létrejövő szemantikai tényező.

A tapasztalati alapú mindennapi megismerés nem a priori, nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik, legalábbis nem mindig. Az 1970-es évek kognitív pszichológiai kutatásai kiderítették, hogy a világ megismerésében a prototípuselvként megfogalmazott elméleti képességek kiemelkedő szerepet játszanak. Erre a nem tudományos, „népi”

megismerésre a következők jellemzők (I. Rosch 2004, Eysenck–Keane 1997: 280–287, Taylor 1991, Geeraerts 1997: 10–22, Lakoff 1987: 5–154, Langacker 1987: 16–17, Kiefer 2000: 92–119):

- a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyalábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem határozottak, egymást átfedhetik.

A kategóriákba tehát addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan tulajdonságot fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati alapú. A kategória központi példányai általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb tulajdonsággal rendelkeznek. A kategória tartalmazhat prototipikus példányt (ez minden tulajdonságnak megfelel), vagy legjobb példányt (ebben az esetben a prototípus helye üres). A kategóriák nem egyetlen séma szerint jellemezhetők: egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatosság (ilyen például a MADÁR²), más kategóriákban a centrum–periféria elv helyett inkább a sugaras elrendezés érvényesül (ilyen az APA). Kognitív pszichológiai kísérletek azt jelzik, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik.

1.3. A konstruálás

A beszélő és a hallgató a nyelvi kifejezésekkel, grammatikai szerkezetekkel, szövegekkel konceptuális tartalmakat konstruál. A nyelv által a beszélő mentálisan megkonstruálja a valóság egy részletét leképezési viszonyokban, a nyelv nem tükrözi a valóságot. A nyelv közege a megismerésnek és a kommunikációnak, nem eszköze. A konstruálás egy esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül (Langacker 2008a: 55). A konstruálás minden nyelvi kifejezés jellemzője, a nyelvek a szituációk, azok résztvevői, jellemzői és viszonyai kategorizációjának különböző módozatait nyújtják (Verhagen 2007: 48).

Minden mentális tevékenység, így a nyelvi tevékenység, a beszéd is a figyelem irányításával jár. Az elme teljesítőképessége korlátozott, ezért a tudat válogat, a fontos hatásokra összpontosít. A figyelem irányítása, méghozzá társas irányítása a kommunikáció alapfeltétele (e témában I. Eysenck–Keane 1997, Chafe 1994, Tomasello 2002, Langacker 1987, Sinha 1999). A nyelvi egységek jelentésszerkezetük révén mind meghatározott reprezentációkra irányítják a beszélő és a hallgató figyelmét. A nyelvi jelentés szempontjából jelentős, hogy a figyelem lehet pillanatnyi vagy hosszabb, erőssége idővel csökken (ezért szükséges a koreferencia, az egy azonos dolog rendszeres újraemléltése a szövegben), és terjedelme korlátozott. A rövid távú memóriában 7 ± 2 elem (entitás) lehet elő-

² A kiskapitális a kognitív nyelvészetben a fogalom jele.

hívva (ez a perceptuális egység a tagmondat szemantikai szerkezetének mentális határolója).

A nyelvi egységek (morfémák, szavak, mondatok, szövegek) feldolgozása minden pillanatban egy korlátozott fogalmi mezőben, másképp fogalmi tartományban történik, meghatározva azt a hatókört, amelyben valami konceptualizálható (l. Langacker 1987). A fogalmi tartomány mentális séma, tudáskeret, amely egy központi fogalom körül a megismerésben hozzá rendeződő további fogalmakat tartalmazza. Figyelmi keretként működik, amelyen keresztül a világ egy részét látjuk, több, egymással összefüggő dolog háttere előtt egy dologra és egy eseményre összpontosítva. Ez határozza meg, hogy az egyes fogalmak miképp korlátozódnak a feldolgozás egy pillanatában, valamint ez segít kijelölni a figyelem középpontjában álló egységet. A figyelmi keret a nézőpont függvénye, a szövegvilággal való viszonyában.

A figyelmi kereten belül a nyelvi kifejezések által a figyelem fókuszában álló entitás előtérben áll, a figyelmi keret többi része háttérben van, az előtérben álló entitás konceptuális alapját képezi. A figyelem fókuszába a beszélő konstruálási műveletei helyeznek dolgokat. Az előtér – háttér megoszlása szerint profilálódik az előtérbe kerülő entitás egy nyelvi kifejezésben: a szemantikailag profilált elem az adott nyelvi kifejezés aktuális jelentése. Ugyanazt a jelenetet, viszonyt többféle módon szemantikailag megkonstruálni attól függően, hogy melyik összetevő kerül a figyelem előterébe. A (4) mindkét mondata ugyanazt a jelenetet fogalmazza meg, egy ablak betörését. A két mondat ezt különbözőképpen tartalmazza: a (4a) mondat a cselekvőre összpontosít, az ablaküvegtörés elkövetőjére, az áll előtérben, és az ablak a háttérben, míg a (4b) mondat az elszenvédőt, az üveget helyezi a figyelem fókuszába, az előtérbe.

- (4) a. Pisti betörte az ablakot
b. Az ablak betört.

Az előtér – háttér viszony profil – alap megvalósulásában a háttér jellegű alap szemantikailag körülhatárolt. A háttér (alap) konceptuális határa a nyelvi kifejezés szemantikai hatóköre. A *kedd* főnév többek között rész – egész sémában érthető: a *KEDD* egy nagyobb naptári egység, a *HÉT* részeként konceptualizálható. Vagyis egyrészt egy huszonnégy órás, éjszakából és nappalból álló természetes időtartam, másrészt egy hét huszonnégy órás elemből álló naptári egység sorrend szerint is meghatározott eleme. A *KEDD* mint profilált szemantikai egység hatóköre a *HÉT*, még tágabban a *HÓNAP* és az *ÉV*.

A szövegekben, és ezáltal a szövegek mondataiban, tagmondataiban a jelzethnél összetettebb nézőpontoszerkezet érvényesül. Alapvető fontosságú, hogy egy dolog vagy folyamat különböző megközelítésekből konceptualizálható. A nyelvi kifejezések (például szavak) egy része eleve perspektivikus, vagyis maga a nyelv perspektivált, elemei valamilyen nézőpontot érvényesítenek (l. Taylor 1991, Langacker 1987). Másrészt a nyelvi közlésekben, a nyelvi interakciókban a szövegvilág egyes elemei, elsősorban a mindenkori beszélő és a szöveg fő tárgyának, a szövegbeli résztvevőknek (szereplőknek) a nézőpontja is érvényesül.

A séma a megismerés egy általános, rendszeresen működő, begyakorolt módja. A séma mint megismerési mód fogalmi struktúrákban jelenik meg, különböző megismerési területeken (például a vizuális vagy az érzelmi tapasztalatok feldolgozásában). A séma a konstruálást segíti, a jelentésszerkezetekben valósul meg a nyelvi kifejezések

ben, például jelentéshálózatokban, poliszém szemantikai kapcsolatokban, referenciapont-szerkezetekben. A sémák különböző mértékben elvontak és egyszerűek vagy összetettek.

Egy szó általános, dekontextualizált, kifejtő leírásában a szó típusjelentése, a prototipikus jelentésszerkezet részletezhető. Ez a típusjelentés kontextusban különböző mértékű igazodásokkal, módosulásokkal valósul meg.

Az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással.

Egy kifejezés nyelvtani státusát az határozza meg, hogy mit profilál, azaz mit jelöl, mi áll a figyelem középpontjában az előhívott fogalmi tartalom belül (vö. főképp Langacker 1987). Például a 'folyékony halmazállapotú, kisebb cseppekben megvalósuló csapadék' elvont, sematikus fogalmi tartalmából a figyelem középpontjába kerülhet, profilálódhat a dolog (*eső*), a folyamat (*esik* [az *eső*]). A 'gyors, járó mozgással saját akaratból végrehajtott helyváltoztató emberi és állati mozgás' elvont, sematikus fogalmi tartalmából a figyelem középpontjába kerülhet, profilálódhat a dolog (*futás*), a folyamat (*fut* [valaki valahová]), a cselekvő (*futó*).

A fogalmi tartalomból kiemelkedő, profilált sematikus fogalmak a fogalmi archetípusok. A kognitív nyelvten a nyelvi egységek jelentését kognitív tartományok sorából összeállító mátrixban írja le. A kognitív tartományok lehetnek elemiek (ezek a bázistartományok, melyek valamely alapvető tapasztalati formában – pl. méret, súly, szín, alak, két- vagy háromdimenziós tér – helyeznek el ismeretet az adott entitásról vagy viszonyról), vagy lehetnek összetettek.

A jelentésszerkezet elvont tulajdonságok kognitív tartományokba rendezett hálózata. Az entitások, az entitásokkal kapcsolatos események, tulajdonságok megismerése, megértése meghatározott megismerési tartományokban (egyfajta absztrakciós mentális közegben) történik. A megismerési tartomány (kognitív tartomány) egy szemantikai szerkezet egy tulajdonságának a fogalmi közege. A HÁZ jellegzetes alakjának megismerési közege a két- vagy háromdimenziós tér. A PIROS szín fogalmi közege, kognitív tartománya a színskála, ebben a kognitív tartományban írható le. Az *átfogó* főnév kognitív tartománya a kétdimenziós tér, melyben a megnevezett entitás feldolgozható (a fizikai tárgyak általában sok elemi kognitív tartomány mátrixában írhatók le).

1.4. Összefoglalás

Az ige leírásnak megalapozásához tisztázni szükséges az elméleti keretet és módszertant. Az 1. fejezet a funkcionális kognitív szemantika alapfogalmait mutatta be röviden. A nyelv a közös emberi cselekvés és a megismerés egyik fő közege, a közös figyelemirányítás, a közös jelentésképzés és a kulturális alkalmazkodás és felhalmozás révén. A megismerés különböző módjai összefüggnek egymással, lehetővé téve a fogalomalkotást, a fogalmaknak szemantikai szerkezetként használatát fonológiai szerkezetekhez kapcsolása által. A nyelvi kifejezések jelentése tapasztalaton alapul, enciklopédikus jellegű, elvonatkoztatás eredménye, összetett, és prototípushatásoknak van kitéve.